

ריבוי האוכלוסין במצרים: האיום, המענים והמשמעויות

יפית קנימח

אוניברסיטת בר־אילן

אופיר וינטר

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מצרים היא המדינה הערבית המאוכלסת ביותר במזרח התיכון. היא חצתה בראשית העשור את רף 100 מיליון התושבים ועשויה להגיע לכ־200 מיליון עד שנת 2100. הגידול המסחרר באוכלוסייה המצרית טומן בחובו הזדמנויות לארץ הנילוס, אך בעיקר קשיים מורכבים. כפי שהבהיר לא אחת נשיא מצרים עבד אל־פתאח א־סיסי, צמצום הילודה נמצא בקדמת סדר העדיפויות הלאומי ונתפס כתנאי יסוד להבטחת עתיד של פיתוח בר־קיימא, רווחה כלכלית ויציבות פוליטית במדינה. מאמר זה בוחן את האתגרים הדמוגרפיים כבדי המשקל הניצבים בפני מצרים, סוקר את דרכי הפעולה וההתמודדות הננקטות מולם מצד המשטר המצרי ומנתח את משמעויותיהם. בנקודת הזמן הנוכחית נראה כי מצרים מצליחה להביא לריסון הדרגתי של ריבוי האוכלוסין, אך עודנה רחוקה מהיעדים השאפתניים שהציבה לעצמה. בכל תרחיש עתידי צפוי הגורם הדמוגרפי להישאר משתנה מרכזי בעיצוב האינטרסים של מצרים ומדיניות הפנים והחוץ של הנהגתה. אשר לישראל, הריבוי הטבעי הגבוה אצל שכנתה מדרום עלול להגביר סכנות כמו הגירת פליטים לגבולה, אך גם לחזק את האינטרס של שני הצדדים בשמירת השלום ובהרחבת שיתופי פעולה דו־צדדיים ורב־צדדיים.

מילות מפתח: מצרים, דמוגרפיה, ריבוי אוכלוסין, עבד אל־פתאח א־סיסי, תכנון משפחה, נשים, ישראל

מבוא: צמצום הילודה במצרים כאתגר מתמשך

מצרים ראויה לכינוי "אם העולם" (אום אל־דוניה) לא רק בשל מורשתה התרבותית העשירה אלא גם הודות לצאצאיה הרבים: מתקיימות בה 5,599 לידות מדי יום, 233 לידות בשעה, ארבע לידות בדקה ולידה כל 15 שניות (צאלח וצלאח אל־דין, 2024). ריבוי טבעי גבוה אינו תופעה יוצאת דופן במזרח התיכון, בפרט בקרב קבוצות אוכלוסייה מסורתיות, כפריות ובעלות השכלה ומעמד סוציו־אקונומי נמוכים, אך במצרים הוא הפך לסוגיה יסודית בעיצוב ההווה והעתיד. ההיבט הדמוגרפי משפיע על כל מדינה באופן שונה, בהתאם לנסיבותיה הייחודיות, ועשוי להוביל להשלכות מגוונות ולעיתים אף סותרות: מצד אחד הוא מקנה "דיבידנד דמוגרפי", קרי מאפשר עלייה בחלקו של הכוח העובד באוכלוסייה וירידה בחלקן של אוכלוסיות תלויות שאינן עובדות – זקנים וילדים; מנגד, בהיעדר פיתוח וצמיחה הולמים עלולים להיווצר משברים כגון לחץ על תשתיות ומשאבים, אבטלה ועוני. ריבוי טבעי גבוה מצריך ממדיניות הרחבה

של השירותים הציבוריים הניתנים לאוכלוסייה, כגון חינוך, בריאות ורווחה, יצירת מקומות תעסוקה חדשים, אספקת מזון וחלוקת קצבאות, ומטבע הדברים הוא גם ממריץ בחלק מן המקרים מאמצים לריסון הילודה (Rivlin, 2009, pp. 7-11, 36-37).

מפקד האוכלוסין הראשון שנערך אי פעם במצרים היה ב־1882, אז חיו בארץ הנילוס קרוב לשבעה מיליון תושבים. מראשית המאה ה־20 התחוללו במצרים תמורות דמוגרפיות חדות ומהירות. המדינה מנתה בשנת 1900 כ־10 מיליון תושבים, ב־1950 כ־20 מיליון תושבים, ב־1981 כ־44 מיליון תושבים וב־2020 כ־100 מיליון תושבים. בשנות ה־50 וה־60 עמד שיעור הילודה במצרים על כשבעה ילדים בממוצע לאישה, והוא הצטמק מאז ועד היום באופן איטי והדרגתי ל־2.85. עם זאת קצב ריבוי האוכלוסין לא נבלם, מאחר שמגמת צמצום הילודה לא הייתה רציפה ועקבית בכל רחבי מצרים, כמו גם בשל תופעת "המומנטום הדמוגרפי", כאשר הירידה בשיעורי הילודה התרחשה במקביל לשיפור ברמת הרפואה, שהובילה בתורה לירידה בתמותת

ריבוי האוכלוסין במצרים ב-220 השנים האחרונות

الزيادة السكانية لمصر في 220 عاما

מקור: אח'באר אל-יום

מייד עודנה רובצת על כתפיה של מצרים ומאיימת על עתידה (Rivlin, 2003, p.16, 2009, pp. 95-100).

במאמר זה אנו בוחנים את האתגרים הדמוגרפיים שעומדים מתמודדת מצרים בעת הנוכחית ואת הצעדים שנוקטים השלטונות בקהיר מולם, ומציעים הערכת ביניים ליעילותם ולמשמעויותיהם במגבלות הנתונים הזמינים, תוך התחשבות בכך שמדובר בתהליכים היסטוריים שעודם נמצאים בעיצומם. המאמר מתבסס על עיון בקורפוס עשיר ומגוון של מקורות בערבית, באנגלית ובעברית, שכולל בין היתר סקירות מקצועיות מטעם גופי מחקר, כתבות ומאמרים עיתונאיים ומסמכים רשמיים מטעם ממשלת מצרים.

"פצצה מתקתקת": תמונת המצב הדמוגרפית בתקופת א-סיסי

חוסר היציבות הפוליטית שידעה מצרים בראשית העשור הקודם הציב קושי בלתי צפוי בפני המאבק לצמצום הילודה. מהפכת ה-25 בינואר 2011 הסיטה את הקשב הציבורי והממשלתי לתקופת-מה מסוגיית ריבוי האוכלוסין, הביאה למחסור זמני באמצעי מניעה בבתי המרחקת בצל האנרכיה הפוליטית והעלתה לשלטון בשנים 2012-2013 את תנועת האחים המוסלמים, הדוגלת בסדר יום דתי-שמרני. התוצאה הייתה עלייה בממוצע הילדים למשפחה משלושה ב-2008, שלהי עידן

תינוקות ולעלייה בתוחלת החיים. בנסיבות אלו האיזון בין שיעורי הילודה והתמותה באופן שיבלום את גידול האוכלוסין במצרים צפוי להימשך עשרות שנים. גורם נוסף המעכב את צמצום האוכלוסין הוא העלייה במספר הנשים בגיל הפוריות, הנרשמת במקביל לירידה בהיקף הלידות (גל, 2015, עמ' 15-28; האו"ם, 2022; וינקלר, 2008, עמ' 84-88; סופר וגרוס-לן, 2008, עמ' 52-64). הגידול המהיר באוכלוסייה, שהחל במחצית השנייה של המאה הקודמת העמיד בפני מצרים שורת אתגרי יסוד, ובהם מתן שירותי בריאות לנשים ולפעוטות, הקמת מסגרות חינוך עבור ילדים ובני נוער, יצירת מקומות תעסוקה חדשים עבור כוח העבודה הצעיר שמבקש להיכנס מדי שנה לשוק העבודה ואספקת מצרכי יסוד קיומיים לאוכלוסייה (גל, 2015, עמ' 15-28; Khalifa et al., 2001). הריבוי הטבעי המהיר באזורי הכפר, שהתרחש בד בבד עם הקטנת השטח החקלאי הממוצע לאדם, הוביל לצמצום הביקוש לכוח עבודה חקלאי, לאבטלה ולעוני. נסיבות אלו עודדו תהליכי עיור (הגירה מהכפר לעיר), הגדלת הצפיפות בערים והכבדת העומס על תשתיות עירוניות כמו תחבורה, מים, ביוב ואנרגיה. התפוצצות האוכלוסין במצרים יצרה תלות עמוקה של המדינה ביבוא מזון מחו"ל כדי לספק את הצרכים ההולכים ומתרבים של אזרחיה. קושי נלווה נוסף הוא "בריחת מוחות", דהיינו הגירת משכילים ממצרים לארצות שאפשרו להם סיכוי לאיכות חיים גבוהה יותר (וינקלר, 2008, עמ' 115-123; סופר וגרוס-לן, 2008, עמ' 52-64). שיעור המשכילים מסך המהגרים ממצרים עמד בשנים 1980-2010 על 40% עד 60% (עמארה, 2013, עמ' 22-23).

לפי ספרות המחקר, מדינות מתפתחות בעולם התמודדו בעשורים האחרונים עם ריבוי האוכלוסין בעיקר דרך עידוד לתכנון המשפחה (Bergstrom et al., 2013, p. 153; Bongaarts & Hodgson, 2022, pp. 141-142). ממשלות העבר במצרים נקטו גם הן פעולות דומות לצמצום הילודה, שכללו העמדת שירותי תכנון משפחה עבור האוכלוסייה, הסברת החשיבות בשימוש באמצעי מניעה, הנגשת אמצעי מניעה לציבור ועידוד יציאת נשים לשוק העבודה. בה בעת, מדיניות צמצום הילודה לא תמיד הייתה נחושה ונחרצת: היא החלה בתקופת גמאל עבד אל-נאצר (1954-1970), דעכה בתקופת אנואר א-סאדאת (1970-1981) והתגברה שוב בתקופתו של חוסני מובארכ (1981-2011). האחרון רשם הצלחות חלקיות בבלימת ריבוי האוכלוסין, תוך מאבק בתפיסות דתיות המעודדות ילודה והבהרת המשמעויות הכלכליות-חברתיות השליליות של התופעה לציבור; אך גם הוא לא סיפק פתרון משיביע רצון לבעיה, שכפי שיפורט

15). האבטלה אומנם רוסנה בשנים האחרונות וירדה אל מתחת לרף של 10%, אך רבות מהעבודות הזמינות הן בשכר נמוך ובתנאים ירודים ואינן תואמות את השכלת הדור הצעיר (זין, 2023).

האתגרים הכלכליים הביאו במחצית הראשונה של העשור שעבר לעלייה במספר המהגרים ממצרים, אשר עמד על כ־300 אלף ב־2010 ועל כחצי מיליון ב־2015 (Macrotrends, n.d.-a). עם זאת, הגברת המאבק המצרי בהגירה הבלתי חוקית הובילה לצמצום ממדי התופעה. ב־2021–2023 נע מספר המהגרים ממצרים לאירופה בין כ־9,000 לכ־22 אלף, שמרביתם הגיעו דרך טורקיה, לוב וסודאן. ב־2022 מצא סקר של 'הברומטר הערבי' ש־13% מהמצרים שוקלים להגר – השיעור הנמוך ביותר במדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה (Abufalgha, 2022; DTM, n.d.; Macrotrends, n.d.-b). לפי דוח שפרסמה ב־2019 'הסוכנות המרכזית למוביליזציה ציבורית וסטטיסטיקה' במצרים, שיעור המהגרים בגיל 25–29 הוא הגבוה ביותר ובקבוצת הגיל שמעל 65 הוא הנמוך ביותר, מרביתם גברים. עוד הראה הדוח כי הגירה שכיחה באזורים כפריים יותר מאשר באזורים עירוניים, וכי רוב המהגרים הם בעלי השכלה תיכונית ומעלה (Mohamed Farid Mahmoud, 2020, pp. 383–384). בה בעת מצרים ממשיכה לסבול מבריחת מוחות ולפי איגוד הרופאים המצרי, בשנים 2019–2022 היגרו מהמדינה יותר מ־11,500 רופאים (Farouk Mahfouz, 2023), בין היתר לבריטניה (אל־סאדאת, 2022).

האתגר הדמוגרפי שמולו ניצבת מצרים מתלכד עם המשבר הסביבתי בעולם: עליית טמפרטורות, שינויי אקלים, אירועי מזג אוויר קיצוניים (כגלי חום וסופות אבק), תהליכי מדבור ועיוור ועלייה במפלס מי הים, העלולה להציף ערי חוף ולפגוע בשטחים חקלאיים. לכך יש להוסיף את המחסור המחרף במשאבי המים, המבוססים בעיקרם על מי הנילוס, אשר מאוים בשל מיליון סכר התחייה באתיופיה. מצוקת המים במצרים משפיעה בתורה על מגזר החקלאות ועל ביטחון המזון. יתרה מכך, מצרים תלויה ביבוא מחצית מסך הדגנים שלה, שזמינותם ואספקתם עלולות להשתבש הן עקב השלכות שינויי האקלים על יבולי החיטה בעולם והן בשל גורמים כלכליים וגאופוליטיים כגון המלחמה באוקראינה, מה שמוביל להאמרת מחירים. השלכות שינויי האקלים מוחמרות עוד יותר בשל נתונה הגיאוגרפיים הייחודיים של מצרים, שהיא מדינה מדברית שיותר מ־90% מתושביה מרוכזים בצפיפות בעמק הנילוס ובחופי הים התיכון ויוצרים לחץ על משאבי טבע בסיסיים אשר מידלדלים במהירות, כגון מים וקרקע פורייה לחקלאות.

מובארכ, ל־3.5 ב־2014, ראשית עידן א־סיסי (Sabry, 2023). הנסיגה במאמצים לצמצום הילודה גבתה ממצרים מחירים כבדים שהתבטאו בעליית ההוצאות הציבוריות על נושאים כמו חינוך, בריאות ושיכון (El-Saharty et al., 2022).

א־סיסי הגדיר לא אחת את שיעורי הילודה הגבוהים כאיום הגדול ביותר על הביטחון הלאומי המצרי, כסכנה ליציבות הפוליטית וכמקור לקשיים נוספים של המדינה: יצירת מקומות תעסוקה ופתרונות דיור, פיתוח שירותי חינוך ובריאות נאותים והתקדמות לעבר עתיד טוב יותר.

כאמור, בשנת 2020 חצתה מצרים באופן רשמי את רף 100 מיליון התושבים, והיא מנתה נכון לסוף 2023 קרוב ל־106 מיליון תושבים (51.6% מהם גברים). הגידול השנתי באוכלוסייתה עמד ב־2023 על כ־1.4 מיליון תושבים (שקלול של 2.044 נולדים וחיסור מספר המתים). ממוצע הילדים לאישה ניצב על 2.85. הנתונים העדכניים, גבוהים ככל שיהיו, משקפים ירידה של 8% בריבוי הטבעי לעומת 2022 (במהלכה נרשמו כ־150 אלף לידות יותר). זה הצמצום הגדול ביותר שנרשם מאז 2002 (צאלח וצלאח אל־דין, 2024). זאת ועוד, קצב הריבוי הטבעי במצרים ירד מ־1.6% ב־2022 ל־1.4% ב־2023, שהוא שיעור גידול האוכלוסין הנמוך ביותר שרשמה המדינה מזה יובל (אל־קיעי, 2024). האוכלוסייה המצרית צעירה מאוד, מעל שליש ממנה הם ילדים מתחת לגיל 15 וקרוב למחציתה מתחת לגיל 24. התחזית היא שב־2050 תמנה המדינה 141–160 מיליון תושבים, בהתאם לתרחישים שונים של צמצום בשיעורי הילודה (בראניה, 2022; זין, 2023).

המשברים הפוליטיים והכלכליים שפקדו את מצרים בעשור החולף הקשו עליה את ניצול "הדיבידנד הדמוגרפי" שניתן לה, כאשר מעל 60% מאוכלוסייתה הם בלתי תלויים הנמצאים בגיל התעסוקה. הצמיחה הכלכלית במצרים, שנעה בעשור האחרון סביב 4.2% בממוצע, לא הייתה גבוהה מספיק כדי להדביק את גידול האוכלוסין המהיר, לייצר די מקומות תעסוקה ראויים לנכנסים הטרניים לשוק העבודה ולספק מענה הולם לצרכיו הגוברים של המשק (זין, 2022). כשליש מהאוכלוסייה במצרים נמצאת מתחת לקו העוני, צפיפות האוכלוסין עומדת בבירתה קהיר על 52 אלף נפש לקמ"ר, ממוצע המיטות בבתי החולים במצרים עומד על 1.56 לאלף נפשות (לעומת ממוצע עולמי של 2.9) וממוצע התלמידים בכיתה עומד על 47.5, אך בחלק מבתי הספר מגיע מספרם ל־90 (USAID, 2023; Winter, 2023, p.).

אך 6.8% פחות לעומת מספרן ב־2022. מכל מקום, אם מצרים תעמוד ביעדיה היא תיהנה ממבנה גילים הכולל אוכלוסייה צעירה גדולה שהיא עובדת ובלתי תלויה, מה שיפתח בפניה חלון הזדמנויות בעל פוטנציאל מבטיח (El-Saharty et al., 2022).

מספר גורמים תרמו לאורך השנים לשיעור הילודה הגבוה במצרים והעמידו מכשולים קשים בפני הניסיונות של ממשלות מצריות בעבר – כמו גם בהווה – לפעול לצמצום ריבוי האוכלוסין במדינה:

א. תפיסות חברתיות מסורתיות שלפיהן הגדלת הפריין היא מצווה דתית. אלו רווחות בעיקר בקרב בני החברה הכפרית במצרים ונתמכות בידי חלק מאנשי הדת (או לפחות אינן נשללות באופן נחרץ).

ב. השימוש המועט באמצעי מניעה בקרב נשים נשואות במצרים (שיעורו עמד ב־2014 על 59% ועלה ב־2021 ל־66%). שיעור זה נבע ממניעים דתיים (כנזכר בסעיף הקודם), מחוסר מודעות מספקת לנחיצותם, ממצוקה כלכלית ומזמינות נמוכה בשווקים ובמרפאות.

ג. הזיקה הרווחת בין מעמדה הכלכלי והחברתי של האישה המצרית למספר ילדיה, שנתפסים כ"ביטוח חיים" למקרה שתתאלמן או תגורש מבעלה. כל זאת לצד תפיסות הרווחות בקרב נשים במצרים כי ילודה תמנע מגבר נשוי לנטוש את רעייתו או לשאת אישה אחרת במקומה. יש לציין כי למרות שריבוי נשים מותר באסלאם שיעור הפולוגמיה במצרים זעום, כאשר פחות מאחוז אחד מהגברים חיים עם יותר מאישה אחת.

ד. התפקיד המיועד לילדים ככוח עבודה חיוני התומך בכלכלת המשפחה. נכון ל־2021 שיעור העסקת הילדים בגיל 5–17 במצרים עמד על כ־5%, והמספר כפול בקרב משפחות עניות וכפריות שבניהן מועסקים בדרך כלל בחקלאות. בד בבד רווח יחס שלילי להולדת בנות עקב תפיסות מסורתיות השוללות יציאת נשים מהמרחב הפרטי למרחב הציבורי לצורך השתלבות בשוק העבודה, מה שגורר במקרים מסוימים ריבוי לידות עד ללידת בן זכר שיוכל לתמוך במשפחתו ובאחיותיו.

ה. נישואים מוקדמים של קטינות מתחת לגיל 18 (בין היתר מתוך עוני ורצון לקבל מוהר), אשר מובילים לשנות פוריות ארוכות, לריבוי ילדים ולבורות (בראניה, 2024; וינקלר, 2008, עמ' 81–82; זין, 2023; סופר וגרוס־לן, 2008, עמ' 52–64; Kramer, 2020; UNICEF, 2023).

במציאות זו נוצר פער הולך וגדל בין משאבי המדינה לבין יכולתה לספק את צרכיה הבסיסיים של אוכלוסייתה, ועלויות להתעורר מחאות ציבוריות עד כדי הצבת איום על יציבות המשטר (ברקובסקי וסופר, 2012, עמ' 40; טרדימן ועמיתיו, 2022).

אין להתפלא אפוא כי ההנהגה המצרית – מהנשיא העומד בראש הפירמידה ועד שריו – נותנת עדיפות עליונה להתמודדות עם סוגיית ריבוי האוכלוסין ורואה בה מפתח להקלת בעיותיה השורשיות של מצרים בהווה ובעתיד. א־סיסי הגדיר לא אחת את שיעורי הילודה הגבוהים כאיום הגדול ביותר על הביטחון הלאומי המצרי, כסכנה ליציבות הפוליטית וכמקור לקשיים נוספים של המדינה: יצירת מקומות תעסוקה ופתרונות דיור, פיתוח שירותי חינוך ובריאות נאותים והתקדמות לעבר עתיד טוב יותר (Tabikha, 2023). הנשיא אף נזף במשפחות הבוחרות להביא לעולם יותר משני ילדים (O'Grady & Farouk Mahfouz, 2022). שר הבריאות והאוכלוסין, ח'אלד עבד אל־ע'פאר, ציין גם הוא את הריבוי הטבעי כמכשול הגדול ביותר לצמיחה הכלכלית של מצרים, כמקור לעוני ולרעב, בשל הקושי בהעמדת המשאבים הדרושים לאוכלוסייה, וכגורם המשפיע לרעה על איכות השירותים הניתנים לציבור המצרי בתחומי החינוך והבריאות ועל רמת החיים הכוללת (Tabikha, 2023). מוחמד אל־באז, יו"ר הנהלת המערכת של העיתון א־דסתור המקורב למשטר, הזהיר כי המשך המצב הקיים עלול להוביל את מצרים ל"התאבדות קולקטיבית" (ג'מאל, 2023).

מנגד, גורמי אופוזיציה מצרים הציעו לעיתים נקודת מבט נבדלת משל המשטר. כך למשל היו שהזכירו כי ניסיון של חלק ממדינות העולם לימד על כך שגידול טבעי עשוי להוביל דווקא לצמיחה כלכלית; לפיכך אין לתלות את קשייה הכלכליים של מצרים בעידן א־סיסי בריבוי האוכלוסין אלא גם – ואולי בעיקר – בכישלונותיה של ממשלתה בהתמודדות עם אתגרים כמו עוני, חינוך, תעסוקה ובריאות (אל־מצרי, 2019).

בפעול, בעוד שיעור הילדים הממוצע לאישה עמד על 2.85 ב־2023 (שיפור לעומת 3.4 ב־2017), מצרים שמה לה ליעד לפעול לצמצומו ההדרגתי עד 1.6 בשנת 2052 (אל־וסן, 2021). יעד שאפתני נוסף שבו נקב הנשיא א־סיסי הוא הפחתת מספר הלידות בשנה ל־400 אלף למשך כשני עשורים – צעד שיישמו יביא להערכתו לריסון הריבוי הטבעי ולאיוון הנחוץ בין יכולותיה הפיננסיות של המדינה לגודל אוכלוסייתה (באל־ערבי CNN, 2023). יצוין כי מספר הלידות ב־2023 עמד על 1.4 מיליון – רחוק מאוד מהיעד שהציב הנשיא,

פצצת "ריבוי האוכלוסין" מאיימת על מאמצי "הפיתוח" במצרים

מקור: קריקטורה מהעיתון אל-יום אל-סאבע

אסטרטגיות הפעולה של משטר א־סיסי נוכח ריבוי האוכלוסין

החשיבות שמייחסת מצרים לאתגר הדמוגרפי באה לידי ביטוי כבר בחוקה שאישרה ב־2014. בסעיף 41 עוגנה מחויבותה של המדינה לפעול להשגת האיזון הדרוש בין שיעורי גידול האוכלוסין למשאבים העומדים לרשותה, למקסם את ההשקעה בהון האנושי ולשפר את יכולותיו לשם השגת פיתוח בר־קיימא (חוקת מצרים, 2014; משרד הבריאות והאוכלוסין ומועצת האוכלוסין הלאומית, 2023, עמ' 12; תופיק, 2022, עמ' 4). ההצהרות החוקתיות תורגמו על ידי משטר א־סיסי למדיניות מעשית המיושמת בשני צירים עיקריים: הראשון, פעולות לשיפור רמת החיים של האזרחים נוכח הריבוי הטבעי המהיר והלחץ המופעל בעטיו על שירותי המדינה ומשאביה; השני, מדיניות שתכליתה להוביל לצמצום משמעותי בשיעור הילודה בשנים ובעשורים הקרובים.

אשר לציר הראשון, מצרים קידמה בעשור האחרון תוכניות כלכליות, חברתיות ותשתיות שנועדו להקל על המדינה ותושביה להתמודד עם השלכות ריבוי האוכלוסין (משרד הבריאות והאוכלוסין ומועצת האוכלוסין הלאומית, 2023, עמ' 9–11). הנשיא א־סיסי הכריז ב־2021 על בניית "רפובליקה חדשה" – שם קוד לחזון רחב שנועד להעלות את רמת החיים במצרים בתחומי השיכון, הבריאות, החינוך, התעסוקה והתשתיות. בתחום השיכון, לדוגמה, הובילה מצרים פרויקטים מגוונים מתוך הבנה שעליה לבנות 600 אלף יחידות דיור מדי שנה כדי לעמוד בקצב גידול האוכלוסייה. אחד הפרויקטים הבולטים הוא הבירה המנהלית החדשה שעדיין נמצאת בבנייה, ולאחר השלמתה מתוכננת להכיל כ־6.5 מיליון תושבים (Flat & Villa, ל"ת). לצידה הוקמו עשרות ערים נוספות, שרבות מהן נבנו באזורים מדבריים במטרה

ליצור פיזור גיאוגרפי מאוזן יותר של האוכלוסייה, להקל את הצפיפות בערים השוכנות בין עמק הנילוס לדלתא, להגן על אדמות חקלאיות מהתפשטות עירונית, ליצור תמריצים למשיכת הון והשקעות לאזורי המדבר ולהפיק תועלת ממשאבי הטבע המצויים בהם. ערים אלו צפויות להכיל יותר מ־30 מיליון תושבים (משרד הבריאות והאוכלוסין ומועצת האוכלוסין הלאומית, 2023, עמ' 15–16; צאלח, 2023; Tabikha, 2023).

חלק מהפרויקטים בתחום השיכון שנויים במחלוקת ציבורית במצרים, ובפרט הבירה המנהלית החדשה. מבקרי פרויקט זה – שעלותו נאמדת בכ־45 מיליארד דולר – טוענים כי הוא מוריד לטמיון כספי מדינה שניתן היה להשקיעם בנושאים חיוניים ודחופים יותר, דוגמת חינוך ובריאות (Tabikha, 2023). נוסף על כך נשמעת במצרים ביקורת על מחירי המגורים הגבוהים בבירה המנהלית, שאינם בהישג ידן של משפחות מצריות ממוצעות. במובן זה הפרויקט אינו מגשים את אחת ממטרותיו המוצהרות: אספקת דיור בר השגה לכלל תושבי מצרים (ערבי, 2021, 2023). אם לא די בכך, התקדמות הפרויקט איטית מהמתוכנן, והיעד לשכן בעיר כמיליון תושבים ב־2026 נראה ב־2024 רחוק ממימוש (אבו בכר, 2024; יונס, 2022).

פרויקט דגל נוסף בתחום הפיתוח הכלכלי והמאבק בעוני הוא "חיים מכובדים" (חיהא כרימה), שעלויו הוכרז ב־2019 ואשר נועד לשפר את רמת החיים של מיליוני מצרים החיים ב־4,700 כפרים הסובלים משיעורי עוני גבוהים, מצפיפות ומשירותים לקויים של דיור, ביוב, תעבורה, חינוך, רפואה ותעסוקה. עד סוף 2023 יושם הפרויקט בכ־1,500 כפרים וכ־18 מיליון תושבים טעמו מפירותיו (אמין, 2021; חסן, 2023; טולאן, 2021). פרויקט נוסף מוקדש לחיסול שכונות עוני לא מתוכננות (העשואא'יאת), תוך העתקת תושביהן לערים שיספקו להם פתרונות דיור ושירותים נאותים. בשנים 2014–2023 נהנו במסגרתו 1.2 מיליון תושבים בכ־300 שכונות עוני ב־25 מחוזות מפיתוח ומבנייה של כ־250 אלף יחידות דיור (האני, 2023; משרד הבריאות והאוכלוסין ומועצת האוכלוסין הלאומית, 2023, עמ' 14–15; נביל, 2023). בתחום החינוך נקטה מצרים רפורמות שתכליתן לסייע לדור הצעיר להשתלב בעתיד בשוק העבודה המקומי והגלובלי ולתרום לפיתוחה של המדינה. הרפורמות כוללות מודרניזציה של בתי הספר, שיפור תשתיות ובניית כיתות ובתי ספר חדשים במטרה להקל את הצפיפות במוסדות החינוך (Winter, 2023, p.15). בתחומי ביטחון המזון והמים אימצה מצרים תוכנית פעולה ארוכת טווח הכוללת הרחבת שטחי הקרקע

היא להתאים לכל אישה את האמצעי הבטוח ביותר בשבילה בהתאם לנסיבותיה הייחודיות, דוגמת זריקות למניעת הריון, גלולות מסוגים שונים למניעת הריון וגלולות המתאימות לנשים מיניקות. לפי נתוני המשרד מ־2023, צעדים אלה הובילו לעלייה של כ־66% בשימוש באמצעים לתכנון המשפחה (עבד אל־סלאם, 2023).

משרד הבריאות והאוכלוסין מספק מגוון אמצעי מניעת הריון יעילים במחירים מסובסדים, שאותם ניתן להשיג במרפאות לתכנון המשפחה, במרכזים הקהילתיים ובבתי החולים ברחבי מצרים.

מתן תמריצים כספיים לצמצום הילודה

במסגרת הפרויקט הלאומי לפיתוח המשפחה המצרית הוצע לנשים מצריות תמריץ כספי להגבלת הילודה: משרד התכנון והמשרד לפיתוח כלכלי ופיננסי הודיעו ב־2023 כי ממשלת מצרים תעמיד לרשות נשים נשואות בגיל 21–45, אשר להן שני ילדים לכל היותר, חיסכון שנתי בסך 1,000 לירות מצריות. הסכום המצטבר יחושב על בסיס גילה של האישה בזמן הצטרפותה לפרויקט והנשים יוכלו לפדות אותו בהגיען לגיל 45, כל עוד יעמדו בתנאים הנדרשים (Sabry, 2023). מלבד הגבלת מספר הילדים לשניים, התנאים לקבלת הסכום כוללים מעקב תקופתי במרפאות לפיתוח המשפחה, הקפדה על מרווח זמנים בין הלידות, מתן חיסונים תקופתיים לילדים, אי־נשירת הנשים ממסגרות ההשכלה וביצוע בדיקה תקופתית לגילוי סרטן השד ומחלות לא־מדבקות (בא־ערבי CNN, 2023).

המהלך גרר ביקורת רחבה במצרים. הטענה המרכזית הייתה שסכום המענק נמוך מכדי לעודד את ריסון הלידות (Sabry, 2023). כך למשל, נשים בשנות העשרים והשלשים לחייהן העידו שלא יקבעו את מספר ילדיהן על סמך תמריץ שיתקבל רק בעוד שנים רבות. עוד נטען שערכו של הסכום צפוי לרדת בעת הפדיון בשל האינפלציה הגבוהה הנרשמת במצרים, הפיחות המתמיד שחל בערך הלירה המצרית והמיסוי שיושת עליו (מצטפא, 2023). טענה נוספת שעלתה היא שהרווח הגלום בעבודת ילדים עבור חלק מהמשפחות במצרים גדול מהמענק, ולכן הן ימשיכו לראות בריבוי ילדים דרך מועדפת להתמודדות עם העוני (חאפט', 2023).

פעולות בתחום החקיקה

ממשלת מצרים נוקטת בשנים האחרונות שורה של צעדים חקיקתיים שנמצאים בשלבים שונים של תחיקה, שמטרתם לחזק את הבקרה המדינתית על

החקלאיים מ-9.7 מיליון פדנים¹ ב־2023 ל־15 מיליון פדנים ב־2030, עיבוד גידולים חסכוניים במים, הפחתת תלות ביבוא מזון, פיתוח משאבי מים והקמת עשרות מתקני התפלה ומחזור מים. בתחום האנרגיה עושה מצרים פעולות נמרצות שנועדו לענות על צורכי החשמל הנוסקים של המשק המצרי, באמצעות פיתוח משאבי גז מקומיים וחיצוניים ומקורות אנרגיה מתחדשת (טרדימן ועמיתיו, 2022; El-Din, 2023).

מול תופעת בריחת המוחות עושים משרד ההגירה המצרי ו־האיגוד הכללי של המצרים בחו"ל מאמצים להשיב גולים מצרים לארץ מולדתם ולרתום אותם למאמצי הפיתוח של "הרפובליקה החדשה", בפרט כאשר מדובר באוכלוסיות מהגרים בעלות השכלה גבוהה בתחומי המדע (אבראהים, 2022).

אשר לציר השני הנוגע להאטת הריבוי הטבעי, מצרים גיבשה בתקופת א־סיסי אסטרטגיה לאומית לאוכלוסין ופיתוח לשנים 2023–2030, שמטרתה להביא לירידה דרסטית בשיעורי הילודה. היעד העדכני שסומן הוא ירידה מ־2.85 ל־2.4 ילדים לאישה בממוצע עד 2030 (בראניה, 2024א). עוד קודם לכן, ב־2021 השיקה מצרים את 'הפרויקט הלאומי לפיתוח המשפחה המצרית', שמטרתו שיפור איכות החיים במדינה על ידי ריסון ריבוי האוכלוסין (משרד הבריאות והאוכלוסין ומועצת האוכלוסין הלאומית, 2023, עמ' 9, 13). לשם צמצום הילודה ננקטות אסטרטגיות פעולה מגוונות: אספקת שירותים לתכנון משפחה; הצעת תמריצים כלכליים; התערבות חקיקתית; פעולות חינוך והסברה; מתן הכשר דתי למהלכים; והעצמת נשים.

סיוע בתכנון משפחה

מצרים שוקדת בשנים האחרונות על אספקת סיוע ללא תשלום בתכנון המשפחה, אשר ניתן במרפאות ציבוריות ובמרפאות נידות של משרד הבריאות והאוכלוסין המצרי בכל מחוזות המדינה. לשם כך הוכשרו אלפי צוותים רפואיים במנהלות ובמחלקות הבריאות, כמו גם אלפי רופאים מיילדים, מומחים לגינקולוגיה ואחיות המעניקים שירות רפואי במחלקות לידה וגינקולוגיה. מצרים גם מפעילה החל מ־2020 ביוזמת המשרד לסולידריות חברתית שירות בשם "אנחנו איתך" (אחנא מעאכִי), שהוא קו חם שמטרתו להשיב על פניות של נשים בנושאי תכנון המשפחה ופוריות (עבד אל־סלאם, 2022).

כמו כן, משרד הבריאות והאוכלוסין מספק מגוון אמצעי מניעת הריון יעילים במחירים מסובסדים, שאותם ניתן להשיג במרפאות לתכנון המשפחה, במרכזים הקהילתיים ובבתי החולים ברחבי מצרים. המטרה

1 פדן הוא יחידת שטח של כשלושה דונם.

ולקבל את אישורה לכך (Egypt Independent, 2022). דרישות אלה, שנועדו לצמצם את תופעת הפולוגמיה במצרים ובכך גם את הילודה, מתווספות להתנגדות לפולוגמיה מצד שיח' אל-אזהר אחמד א-טייב, אשר ציין כי מנהג זה עלול לפגוע בנשים ובילדים ומותר הלכתית רק בתנאים מוגבלים ביותר (Egypt Today, 2022). שלישית, מועצת העם המצרית דנה בשלהי 2023 בתיקון לחוק הילדים, שכולל החמרת ענישה הנעה בין קנסות למאסר בפועל על אי-דיווח על לידות או איחור בדיווח על לידות (אבוטאלב, 2023; עלי, 2023). ההצעה לתיקון החוק נועדה לצמצם את התופעה של לידות המתרחשות מתחת לרדאר הממשלתי, כאשר המידע על אודות היילודים אינו מגיע למשרד הבריאות ולמשרד רישום האוכלוסין. אחת הסיבות לתופעה היא אי-רישום ילדים הנולדים לזוגות שנישאו בנישואים מסורתיים ללא חוזה רשמי (זואג' ערפי) (עודה, 2022). לפי נתוני הסוכנות המרכזית למוביליזציה ציבורית וסטטיסטיקה, ב-2015 הגיע מספר הנישואים המסורתיים ל-88 אלף, המהווים כ-9% מהנישואים במצרים, ב-2018 המספר זינק ליותר מ-100 אלף וב-2020 עמד על כ-113 אלף (אבו אל-רוס, 2020; אל-צקאר, 2015; צ'אא' אל-דין, 2021).

לבסוף, מצרים ניסתה לקדם חוק להטלת עונשים וקנסות בגין נשירה ממוסדות חינוך, בין היתר במטרה לעודד השכלה בקרב נשים, אולם הצעת החוק במתכונתה המקורית לא אושרה. ההנחה שעמדה מאחורי ההצעה היא שנשים משכילות ועובדות יתחתנו בגיל מאוחר יותר ויביאו לעולם פחות ילדים מנשים שאינן משכילות ואינן עובדות, ושיש זיקה ישירה בין השקעה בחינוך ובהשכלה של נערות ונשים צעירות לבין עידוד משפחות קטנות יותר והשגת האטה בקצב גידול האוכלוסין (יוסף ועמיתיה, 2014, עמ' 5; משרד הבריאות והאוכלוסין ומועצת האוכלוסין הלאומית, 2023, עמ' 62-63). ככלל, שיעורי ההשכלה בקרב נשים במצרים נמוכים משל הגברים: ב-2022 עמד שיעור ההשכלה של בנות על 68.95%, לעומת 79.99% אצל הבנים (בהתייחס לבני 15 ומעלה שיודעים קרוא וכתוב) (O'Neill, 2024). נוסף על כך, שיעורי הנשירה של בנות מחטיבות הביניים גבוהים מעט משל בנים, אך הם עמדו בין 2018-2021 על 1 עד 2% בלבד (פורום דראיה, 2022). בניסיון לשפר את מצב ההשכלה הגישה הממשלה ב-2022 הצעת חוק להטלת קנס על האפוטרופוס של תלמיד או תלמידה שנעדרו מבית הספר באופן קבוע ללא סיבה מוצדקת, אך זו נדחתה בסופו של דבר בנימוק שתהווה נטל כלכלי מוגזם על משפחות שאינן מסוגלות לעמוד בהוצאות על חינוך, לרבות ביגוד, כלי כתיבה וספרים

ריבוי האוכלוסין ולהביא לצמצום הילודה בעקיפין או במישרין. לעיתים יש קושי להתחקות אחר לוח הזמנים המדויק של קידום, אישור ויישום צעדי החקיקה, אך ניתן להסיק מהם לכל הפחות לגבי המגמה הכללית שאליה נעה ממשלת מצרים.

ראשית, משרד המשפטים המצרי מקדם בתמיכת הנשיא א-סיסי מאז 2018 חוק למניעת נישואי קטינים וקטינות מתחת לגיל 18, אשר יאפשר העמדה לדין פלילי של המעורבים בהליך: האב, האפוטרופוס, הבעל, העדים ועורך הדין. ב-2023 פורסמה טיוטת הצעת החוק בנושא על ידי הוועדה המחוקקת בפרלמנט המצרי, אך נכון לראשית 2024 החוק טרם אושר ועדיין לא נכנס לתוקף באופן סופי ופורמלי (בראניה, 2024; משרד הבריאות והאוכלוסין ומועצת האוכלוסין הלאומית, 2023, עמ' 62-63; רצ'ואן, 2023).

שנית, ממשלת מצרים פועלת מראשית העשור לקידום תיקונים בחוק לענייני המעמד האישי, שמטרתם בין היתר להסדיר דיני נישואין, ובאופן בלתי מוצהר ייתכן שגם לגרומ לירידה בשיעורי הזוגות הנישואים. בהתאם לטיוטת החוק שפורסמה ב-2022, בני זוג שיבקשו להתחתן יידרשו לעמוד בתנאים מקדימים שונים, בכללם: היעדר חסמים משפטיים (כגון רישום פלילי); ביצוע בדיקות רפואיות שכוללות איתור מחלות לא-מדבקות (כגון סוכרת, לחץ דם גבוה והשמנת יתר), איתור מחלות זיהומיות (כמו נגיף HIV) ובדיקות גנטיות במקרה של נישואים בתוך המשפחה; הבאת שני עדים; אישור על שפיות נפשית של בני הזוג; והרשאה לנציג משפטי לאמת את הנישואין. החוק טרם אושר סופית, ובפברואר 2024 הורה הנשיא א-סיסי לוועדה שאמונה על הכנתו להשלים את ניסוחו בהקדם (עלי, 2024; שירות המידע הכללי של מצרים, 2023א).

יצוין כי הצעת החוק עוררה תרעומת ציבורית מצד מי שטענו כי היא מהווה התערבות מדינית מופרזת ופסולה בענייני המעמד האישי, מסרבלת את הליך הנישואין ומטילה עול כספי נוסף על זוגות נישואים. בתגובה לביקורות השיב א-סיסי כי מטרת החוק אינה להקשות על המתחתנים אלא להרגיע את הוריהם לגבי תקינות ההליך, וכי המדינה תתרשל בתפקידה אלמלא תעשה כן. אף שהנשיא נמנע מלציין במפורש כי מטרת החוק היא עיכוב הליך הנישואין או צמצום שיעור הילודה, הוא המליץ לבני זוג הנישואים להמתין בין שנה לשלוש שנים כדי לבחון את טיב נישואיהם בטרם יביאו ילדים לעולם (אל-ח'ליג' אל-ג'דיד, 2023; אל-חרה, 2022). זאת ועוד, הצעת החוק קובעת תנאים לפולוגמיה, בהם חובת הבעל להגיש בקשה לבית המשפט לענייני משפחה וכן ליידע את אשתו הראשונה על רצונו להינשא לאישה נוספת

ריבוי אוכלוסין, ביניהן אבטלה, צפיפות, התמכרות לסמים, עוני ואנאלפביתיות. הוא גם מתאר גורמים שונים שיכולים להוביל לירידה בגידול האוכלוסין, לרבות מיתון כלכלי, מלחמות וחוסר יציבות פוליטית. מן הספר לומדים התלמידים שמשפחה קטנה תבטיח חיים טובים יותר, וכי התנאים הדרושים להפחתת שיעור הילודה כוללים בין היתר עלייה ברמת ההשכלה, כניסת נשים לשוק העבודה, תכנון מראש של גודל המשפחה ושימוש באמצעי מניעה. פתרונות אלו להורדת שיעור הילודה מוצגים לא רק כצורך חברתי אלא גם כמותרי לפי חוקי הדת. לדוגמה, בספר 'ספרות דיאלוג באסלאם' לכיתה י"ב מופיעים פסקי הלכה אסלאמיים המתירים – בתנאים מסוימים – שימוש באמצעי מניעה (Winter, 2023, pp. 75-76).

מתן הכשר דתי לצמצום הילודה

מוסדות הדת המדינתיים במצרים ואנשי דת המזוהים עימם נרתמו אף הם לקמפיין ההסברה השלטוני לצמצום הילודה. ממשלת מצרים מעוניינת בהשגת הכשר דתי להתמודדות עם ריבוי האוכלוסין מתוך הבנת ההשפעה הרבה של שיקולים דתיים – שאינה נופלת משל שיקולים תרבותיים וחברתיים – על מידת שיתוף הפעולה של הציבור המצרי עם המדיניות הרשמית בנושאים כמו תכנון משפחה ושימוש באמצעי מניעה (חאפט', 2024א). לפיכך, בעקבות הצהרות א-סיסי בנוגע לסכנת גידול האוכלוסין יזמו מוסדות הדת במדינה ב-2021 מסע הסברה ברשתות החברתיות, שמטרתו לשכנע את המצרים בלגיטימיות של הגבלת הילודה. בית הפסיקה המצרי השיק בחשבונו בטוויטר את ההאשטג 'תכנון הילודה מותר' (תנט'ים אל-נסל ג'א'אז) על מנת להבהיר את נקודת המבט הדתית בנושא ולהשיב לפניות העוקבים, תוך ההדגשה כי המדינה רשאית לנקוט את האמצעים הדרושים בנושא. במקביל השיק משרד ההקדשים המצרי קמפיין מודעות בנושא הגבלת הילודה, שקודם דרך סמינרים וימי עיון משותפים עם הרשות הלאומית לתקשורת והרשות הלאומית לעיתונות. מספר חוקרי דת בולטים העניקו אף הם גיבוי הלכתי למהלכים הממשלתיים לצמצום הילודה בהצהרות ששודרו בטלוויזיה המצרית (עבד אל-לטיף, 2021).

בכירי אל-אזהר, מוסד הדת החשוב במצרים, הביעו גם הם תמיכה במאמצי המדינה להיאבק בריבוי האוכלוסין בשל השפעותיו השליליות על תחומי הכלכלה, הבריאות והחינוך (והבה, 2021). הם הדגישו כי אין בסיס הלכתי-דתי תקף לשלילת מאמצי תכנון המשפחה בהתירם את הגבלת הילודה, אם זו משפרת את רמת חיייהם של תושבי מצרים ומשרתת צרכים כמו הבטחת

(סלאמה, 2022). בראשית 2024 דווח כי הממשלה החליטה לשנות כיוון ולהציע מענקים כספיים שיסייעו למשפחות נזקקות לעמוד בהוצאות ולהשיב למערכת החינוך ילדים שנשרו ממנה. עם זאת יש חשש שרבות מהמשפחות יעדיפו שיקולי פרנסה מידיים על החינוך בבתי הספר (חאפט', 2024ב).

מאמצי הסברה

המאבק לצמצום הילודה במצרים נתמך על ידי מסע הסברה נרחב שמטרתו לעודד את האזרחים לשתף פעולה עם מדיניות הממשלה, ובמסגרתו היא נעזרת באמצעי התקשורת, ברשתות החברתיות, בפעילויות שטח ובמערכות החינוך וההשכלה הגבוהה כדי להעביר את מסריה לקהל. כך למשל, ברדיו ובערוצי הטלוויזיה הממשלתיים משודרות פרסומות המדרבנות את הציבור להיעזר בשירותים לתכנון המשפחה. ברשתות החברתיות מגויסים משפיענים – בהם כוכבי כדורגל, קולנוע ומוזיקה – המשמשים "שגרירים" של הממשלה להעלאת המודעות לסוגיית ריבוי האוכלוסין בקרב הדור הצעיר (עבד אל-ג'ליל, 2020).

במטרה להגיע לקהלים נוספים ולהעלות את מודעותם לשירותי תכנון המשפחה עורכת ממשלת מצרים סמינרים חינוכיים בכל המחוזות במדינה, כולל בכפרים ובאזורים נידחים (עבד אל-סלאם, 2022). כמו כן התקיימו בבתי חולים סמינרים לנשים, שעסקו בנושאים כגון יתרונות תכנון המשפחה, שמירה על בריאות הילד והסיכונים הכרוכים בהיריון בגיל צעיר (אל-שוכי, 2023). נערך גם קמפיין 'שירות עד לדלת ביתכם', שבמסגרתו מתקיימים ביקורי בית להגברת המודעות בקרב אוכלוסיות יעד נבחרות בנושאים הנוגעים לתכנון המשפחה (עבד אל-סלאם, 2023).

מאמצי הסברה מיוחדים בנושא צמצום הילודה מוקדשים לדור הצעיר. כך למשל מתקיימים מפגשים עם סטודנטים באוניברסיטאות, שבהם דנים בגורמים לריבוי האוכלוסין במצרים, באתגרים הנגזרים מהם ובדרכי הפעולה שיש לנקוט מולם (אל-קאהרה 24, 2023; סעד, 2023). מפגשים דומים מוכוונים גם לתלמידים בבתי ספר, ובכלל זה ימי עיון בדבר חשיבות סוגיית האוכלוסין והשפעותיה על רמת החיים של הפרט והכלל (נאפע, 2023).

מסרי הסברה ברוח זו מקבלים ביטוי גם בתוכניות הלימוד בבתי הספר, בכפוף להחלטת משרד החינוך המצרי להכניס למערכת החינוך תכנים הנוגעים לסוגיות האוכלוסין והפרויות (עבד אל-לטיף, 2022). כך למשל, ספר הלימוד 'הגיאוגרפיה של מצרים' לכיתה י' מלמד את התלמידים על ההשלכות השליליות של

להן ליצור תוכנית עסקית ולבסס את עסקיהן. התוכנית פונה הן לנשים ונערות שלהן עסקים קיימים והן לאלו המעוניינות להקים עסקים חדשים, והיא מסייעת להן לשפר את מיומנויות הניהול העסקי ולהכיר את צורכי השוק כדי להצליח בעסקיהן. הקורסים בתוכנית עוסקים במגוון נושאים, לרבות מודעות פיננסית, שיווק המיזם, תמחור המוצרים וניהול המיזם. במסגרת התוכנית נערכו כ-100 קורסי הכשרה שבהם הוכשרו בין 2016–2022 יותר מ-2,000 נשים ונערות (סעיד, 2022; עבד אל-ע'ני, 2023).

פרויקט נוסף שנערך בין 2020–2022 הוא She Trades Egypt לתמיכה בנשים העוסקות במלאכת יד. מטרתו לקדם את עסקיהן, להגביר את התחרותיות של נשים יזמיות בתחום זה ולאפשר להן להשתלב בשווקים מקומיים ובינלאומיים. במסגרת הפרויקט ניתנו סדנאות הכשרה לעשרות עסקים קטנים ובינוניים שעסקו באומנות העיצוב ובפיתוח של מוצרים בעבודת יד, בחשבונאות ובניהול פיננסי, בלוגיסטיקה ובצורות אריזה ומשלוח, בשיטות שיווק ותמחור ובעמידה בתקני איכות (שירות המידע הכללי של מצרים, 2023; International Trade Centre, n.d.; State Information Service, 2022). המועצה הלאומית לנשים השיקה עוד את הפלטפורמה האינטרנטית 'הכוח שלי' הוא במלאכה שלי' (קוטי פי חרפתי) לתמיכה בנשים בעלות כישורים שונים, ובפרט אלו העוסקות במלאכת יד. הפלטפורמה היא קבוצה ברשת החברתית פייסבוק ומטרתה לקשר בין נשים בעלות מיומנויות, שביכולתן לספק מוצר או שירות, לבין נשים יזמיות, על מנת להגביר את חשיפתן ואת סיכוייהן להשתלב בשוק העבודה (אל-חבאל, 2020). הקבוצה הושקה ב-2020 ויש בה נכון לראשית 2024 כ-1,200 חברות ("הכוח שלי הוא במלאכה שלי", ל"ת). צעד נוסף שנעשה בשיתוף עם המועצה הלאומית לנשים הוא התוכנית 'זוכה' (ראבחה) שמטרתה הרחבת הזדמנויות תעסוקה לנשים. התוכנית החלה ב-2023 ובמסגרתה התקיימה סדרת הכשרות בנושא מיומנויות תעסוקה, המיועדות ל-1,000 נשים ממחוזות שונים במצרים. במהלך ההכשרות ומפגשי ההדרכה האישיים עם מומחים לפיתוח קריירה רוכשות המשתתפות מיומנויות כגון עבודת צוות, ניהול זמן, התמודדות עם לחץ, כתיבת מיילים, ניהול משא ומתן, חיבור קורות חיים והכנה לראיונות עבודה. ההכשרה והליווי נועדו לאפשר לנשים לממש את הפוטנציאל שלהן בשוק העבודה ולקדם את הפיתוח החברתי-כלכלי של מצרים (הא"ם: מצרים, 2023).

לצד יוזמות ממשלתיות יש גם יוזמות פרטיות לעידוד השתלבות נשים בשוק העבודה והגברת עצמאותן

חינוך ראוי לדור הצעיר (מדחת, 2021). שיח' אל-אזהר אחמד א-טייב קרא לחברה המצרית להתלכד במאבק בתפיסות שגויות המתנגדות לתכנון המשפחה, וציין כי גידול האוכלוסין מכביד על משאביה של מצרים ופוגם בפיתוח הכלכלי (כארם, 2021).

יתר על כן, בית הפסיקה המצרי הוציא לאור בראשית 2022 ספר על דיני תכנון המשפחה באסלאם, אשר חולק על ידי המשרד לסולידריות חברתית בכנסים ייעודיים שערך ברחבי מצרים בנושא צמצום הילודה (שאהין, 2022). פסק הלכה מטעם בית הפסיקה קבע כי ההלכה המוסלמית מאפשרת יצירת מרחק בין תקופות היריון כדי להגן על בריאות האם ולשפר את החינוך שהיא מעניקה לילדיה, כל עוד לא נגרמת פגיעה בלתי הפיכה בפוריותה (עבד אל-רחמן, 2022). לבסוף, בינואר 2024 סיכמו משרד ההקדשים ומשרד הבריאות על הקדשת דרשות בימי שישי להעלאת המודעות לסכנות גידול האוכלוסין וההשלכות השליליות של ריבוי הילודה, ועל הקמת צוותי עבודה משותפים של אנשי דת ורופאים שיעבירו הרצאות בנושא לאזרחים בבתי תפילה במחוזות השונים, בבתי ספר ובאוניברסיטאות ובמקומות התקהלות נוספים (חאפט', 2024).

העצמת נשים

ממשלת מצרים פועלת בדרכים מגוונות להעצמת נשים בגיל הפוריות (18–45), באמצעות עידוד יציאתן ללימודים ולשוק העבודה והגברת עצמאותן הפיננסית. פעולות אלו, אף שאינן מיועדות באופן פורמלי וישיר לצמצום הילודה, מסייעות באופן עקיף למאמץ הממשלתי הכולל להשגת מטרה זו.

המועצה הלאומית לנשים במצרים משקיעה מאמצים מגוונים כדי לעודד נשים לצאת לשוק העבודה, להכניס נשים יצרניות ובעלות עסקים לפעילות בשווקים ולעזור להן להתרחב בתחום היזמות. כך למשל, המרכז לפיתוח מיומנויות נשים של המועצה מקיים קורסי הכשרה לנשים המעוניינות להקים עסקים קטנים, לצורך היכרות עם יסודות הניהול והשיווק. חלק מהקורסים כוללים הכשרה מעשית. המרכז מציע גם השתלמויות שמטרתן להכשיר בוגרות טריות של מוסדות אקדמיים ולסייע להן להיכנס לשוק העבודה. הקורסים המוצעים כוללים מיומנויות חיוניות דוגמת כישורי מחשב בסיסיים ומתקדמים, כתיבת קורות חיים והכנה לראיונות עבודה. נוסף על כך המרכז מעניק השתלמויות לנשים עובדות במטרה לשפר את הישגיהן (קולן של 50 מיליון נשים אפריקאיות, ל"ת).

המועצה גם הקימה את התוכנית 'נשים יוזמות הולכות קדימה', שנועדה לעודד פיתוח עסקי עבור נשים המעוניינות להקים עסקים קטנים. מטרת התוכנית לעזור

שנשים עובדות, לומדות ובעלות קריירה יולדות פחות ילדים (Winter, 2023, pp. 75-76, 90-91).

מסרים של העצמת נשים ניכרים גם בספרי הלימוד בכל הכיתות בבתי הספר המצריים, אשר מעודדים שוויון בין המינים ומתנגדים לאפליה או לדיכוי של נשים. לדוגמה, ספר הלימוד 'ערכים וכבוד לאחר' לכיתה א' מציג בנים ובנות משחקים כדורגל יחדיו.

סיכום ומשמעויות

בעשור שלטונו של הנשיא א-סיסי השקיעה ממשלת מצרים מאמצים מגוונים ואינטנסיביים בהתמודדות עם ריבוי האוכלוסין ובצמצום שיעורי הילודה. מהלכי טרם הושלמו והם נוחלים בינתיים הצלחה חלקית בלבד, ונראה שהבעיות והאתגרים הנובעים מהריבוי הטבעי נערמים בקצב מהיר יותר מאשר הפתרונות והמענים. מאבקה של מצרים באתגרי ריבוי האוכלוסין צפוי להימשך בעשורים הבאים, ולתוצאותיה יהיו השלכות הן על עתידה הפוליטי והכלכלי והן על יחסי החוץ שלה עם שכנותיה, בהן ישראל.

במשור הפנימי, המשך מגמת ריבוי האוכלוסין הנוכחית עלול להחמיר את מצוקתה הכלכלית של מצרים, להעלות את שיעורי האבטלה והעוני ולהעצים את הלחץ על השירותים והמשאבים. נסיבות מעין אלו צפויות להגביר את הנפיצות החברתית והפוליטית במדינה, לעודד תסיסה ציבורית ואף לערער בתרחיש מסוימים את יציבות הסדר הפוליטי. אין מדובר בתרחיש איום תאורטי בלבד: אירועי האביב הערבי במזרח התיכון נבעו בין היתר מנסיבות כלכליות וסביבתיות. הפגיעות לשינויי אקלים ולהשפעתם על משק המים, החקלאות, התיירות והאנרגיה עשויה להביא להחמרה נוספת באיומים הפנימיים הנשקפים למצרים. בה בעת, אם מצרים תצליח לאזן בין ריבוי האוכלוסין למשאביה המוגבלים, לבצע רפורמות פנימיות – כלכליות וחברתיות – חיוניות ולגייס תמיכה חיצונית בצעדיה, יגברו סיכוייה לצלוח את האתגר הדמוגרפי ואף לצאת ממנו מחוזקת.

לתהליכים הדמוגרפיים במצרים גם השפעות אזוריות וגלובליות, אשר טומנות בחובן סיכונים בצד הזדמנויות. מצד אחד, החמרת המצוקה הכלכלית צפויה להגביר את המוטיבציה להגירה ממצרים למדינות עשירות יותר, בעיקר באירופה ובמפרץ. מנגד, אוכלוסיית מצרים הפכה אותה – כפי שנהוג לומר עליה – ל"גדולה מכדי ליפול", והיא מסייעת לה לרתום את מדינות העולם לעזרתה. הסיוע החיצוני הנדיב שניתן זה מכבר למצרים דרך מענקים, הלוואות והשקעות ממוסדות פיננסיים

הכלכלית. דוגמה לכך היא Mumm – פלטפורמה מצרית להכנה ואספקה של אוכל ביתי. זהו שוק מקוון של מאכלים תוצרת בית, המאפשר למשתמשים לרכוש ארוחות ביתיות וקינוחים במחירים אטרקטיביים על פי פילוח אזורי-גיאוגרפי. מייסד הפלטפורמה וליד עבד א-רחמן השיק את האתר Mumm.com ב-2015, כאשר יתרונו של המיזם הוא באפשרות הניתנת לנשים המשתתפות בו לעבוד מהבית (ואי ערבי, 2020; טרטריאן, 2017). לבסוף, מסרים של העצמת נשים ניכרים גם בספרי הלימוד בכל הכיתות בבתי הספר המצריים, אשר מעודדים שוויון בין המינים ומתנגדים לאפליה או לדיכוי של נשים. לדוגמה, ספר הלימוד 'ערכים וכבוד לאחר' לכיתה א' מציג בנים ובנות משחקים כדורגל יחדיו. ספר באותו נושא לכיתה ה' מציג איורים של אישה רופאה, ילדה משחקת טניס וגבר שמנקה את ביתו כייצוג לחלוקה הוגנת של מטלות הבית בין בני המשפחה. כמו כן, הספר 'השפה הערבית' לכיתה ג' מתאר סיטואציה שבה הבעל והילדים מבצעים את מטלות הבית כדי לאפשר לאם לנח לאחר יום עבודה מתיש. חלק מספרי הלימוד מציגים דמויות של נשים חשובות ומשפיעות במצרים ובעולם הערבי בכלל, לרבות מנהיגות, מדעניות ואינטלקטואליות שראויות לשמש מודל לחיקוי עבור תלמידים מצרים, ובעיקר תלמידות. לדוגמה, הספר 'אזרחים וזכויות אדם' לכיתה י"א מציג את דוריה שפיק, אינטלקטואלית מצרית ופעילה מרכזית בתנועה הפמיניסטית של מצרים. בספר 'השפה הערבית' לכיתה ט' מתבקשים התלמידים להשוות בין הפיזיקאית הפולנייה צרפתייה מארי קירי והפיזיקאית המצרית סמירה מוסא, ולהסביר את תרומתן להתקדמות האנושות (Winter, 2023, pp. 85-89).

זאת ועוד, בספרי לימוד רבים נכתב כי נשים זכאיות לרכוש השכלה, לרבות השכלה גבוהה, כמו גברים, להשיג עצמאות פיננסית ולמלא תפקידים בולטים בתחומים שונים בשוק העבודה. כך למשל, בספר מדעי החברה לכיתה ח' לומדים התלמידים לכבד את זכויות הנשים ולהכיר בתפקידן החשוב בחברה, בייחוד במערכת החינוך ובשוק העבודה, שהרי הן מחצית מהחברה. בספר 'אזרחים וזכויות אדם' לכיתה י"א מודגש כי נשים יכולות לעבוד בתחומים רבים, בין היתר כרופאות, מהנדסות, מורות, שרות, שגרירות ונשיאות מדינה, וכי הן ממלאות תפקיד בסיסי בחיים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים במדינה. עוד מלמד הספר כי ההתקדמות של כל חברה תלויה בהשתתפות הפעילה של נשותיה במאמץ הכללי. אף שהדבר אינו נאמר במפורש, יש להניח כי העידוד האקטיבי להשתתפות נשים בכוח העבודה נובע מההבנה

אבו בכר, א' (2024, 3 באפריל). مصر.. ولاية السيسي الثالثة تدشن العاصمة الإدارية الجديدة [מצרים: כהונתו השלישית של א-סיסי חונכת את הבירה המנהלית החדשה]. אל-שרק.

<https://tinyurl.com/4kndfusu>

אבו טאלב, מ' (2023, 20 בנובמבר). قانون الطفل.. عقوبات الإذلاء ببيانات غير صحيحة أثناء تسجيل المواليد [חוק הילדים: עונשים על מסירת נתונים שגויים במהלך רישום הלידות]. מצראו.

<https://tinyurl.com/mrchfpvw>

אבראהים, א' (2022, 17 באוקטובר). "العقول المهاجرة".. الثروة المفقودة والقوى الناعمة [בריחת המוחות – משאבים חסרים ועוצמה רכה]. אל-מצרי אל-יום. <https://tinyurl.com/433vy9y7>

אל-יוסן (2021, 15 באוקטובר). "التخطيط": خفض معدلات النمو السكاني على رأس أولويات الدولة [משרד התכנון: הורדת

שיעור גידול האוכלוסין ניצבת בראש סדר העדיפויות של המדינה].

<https://tinyurl.com/y9zrsd23>

אל-חבאל, א' (2020, 18 ביולי). "قوتي في حرفتي".. منصة إلكترونية من "القومي للمرأة" لدعم صاحبات المهارات والحرف [הכוח שלי הוא במלאכה שלי]: פלטפורמה אלקטרונית של המועצה הלאומית לנשים לתמיכה

בנשים בעלות כישורים ומיומנויות]. אל-מצרי אל-יום.

<https://www.almasryalyoum.com/news/details/1999149>

אל-ח'ליג אל-ג'יד (2023, 16 בינואר). يعارضه الأزهر ويغضب الجميع.. قانون الأحوال الشخصية في مصر يؤثر جدلاً [אל-אזהר מתנגד והציבור זועם: חוק המעמד האישי במצרים מעורר מחלוקת].

<https://tinyurl.com/5a6f25xm>

אל-ח'רה (2022, 26 בדצמבר). كشف طبي وقاض.. السيسي يكشف ملامح قانون الأحوال الشخصية الجديد [בדיקה רפואית ושופט: א-סיסי חושף את פרטי חוק המעמד האישי החדש].

<https://tinyurl.com/y2e5naxb>

אל-מצרי, ע' (2019, 12 ביולי). مطلقون: لهذا لجأ نظام السيسي لاتهام الإخوان بزيادة السكان؟ [פרשנים: זו הסיבה שבגינה האשים משטר א-סיסי את האחים ריבוי האוכלוסין?]. ערבי 21.

<https://tinyurl.com/7vfzuv8h>

אל-סאדאת, מ' (2022, 19 באוקטובר). تقرير رسمي: زيادة 202% في أعداد الأطباء المصريين المهاجرين لبريطانيا منذ 2017 [דוח רשמי: עלייה של 202% במספר הרופאים המצרים המהגרים לבריטניה מאז 2017]. מדא מצר.

<https://tinyurl.com/5ec7ere5>

אל-צקאר, ו' (2015, 18 בדצמבר). المركزي للتعبئة والإحصاء: 88 ألف حالة زواج عرقي خلال عام [הסוכנות המרכזית למוביליזציה ציבורית וסטטיסטיקה: 88 מקרי נישואים מסורתיים (זואג' ערפי) בתוך שנה]. אל-ארהאם. <https://tinyurl.com/46mr5tvd>

אל-קאהרה 24 (2023, 7 באפריל). إعداد القادة: عقد مجموعة من الندوات التوعوية حول القضية السكانية لطلاب الجامعات والمعاهد المصرية [המכון לפיתוח מנהיגות: קיום קבוצת סמינרים למודעות בסוגיית האוכלוסין לסטודנטים באוניברסיטאות ובמכוני במצרים]. <https://tinyurl.com/443w27vv>

אל-קיעי, מ' (2024, 3 באפריל). نعمة أم نقمة؟ لأول مرة منذ نصف قرن.. انخفاض معدل المواليد في مصر.. حدث اجتماعي واقتصادي وسياسي لافت له دلالاته.. هل أعرض المصريون عن الزواج؟ وما الأسباب؟ [ברכה או קללה? לראשונה מזה חצי מאה – ירידה בשיעור הילודה במצרים; אירוע חברתי, כלכלי ופוליטי בעל משמעות יוצאת דופן: האם המצרים נרתעו מנישואין? ומה הסיבות לכך?]. ראי אל-יום. <https://tinyurl.com/h6hczfvy>

אל-שווי, ע' (2023, 30 במרס). "خطورة القضية السكانية على الفرد والمجتمع".. ندوة لوحدة السكان بمستشفى الأطفال بعمرسي مطروح [חשיבות סוגיית האוכלוסין לפרט ולחברה]:

בינלאומיים, מהאיחוד האירופי ומכמה ממדינות המפרץ, נועד בין היתר למנוע החמרה במצבה הכלכלי, לסייע לממשלתה בקידום רפורמות החינוכיות להתמודדות עם ריבוי האוכלוסין ולהבטיח את מחויבות המשטר בקהיר למאבק בהגירה הבלתי חוקית ממצרים.

השפעות התהליכים הדמוגרפיים במצרים אינן פוסחות על ישראל. העמקת משברי הכלכלה והאקלים במצרים עלולה להתבטא בגלי פליטים שיבקשו להתדפק גם על גבולותיה. נסיבות מעין אלו עלולות לאתגר את הסדר הנהוג בחצי האי סיני בתוקף הסכם השלום ולעורר מתחים מדיניים וביטחוניים בין המדינות. בד בבד, האתגרים הפנימיים הניצבים בפני מצרים, אשר נובעים בין היתר מריבוי האוכלוסין, ומאמצי הבנייה והפיתוח הנרחבים שמוביל משטר א-סיסי לשם התמודדות עימם, מרחיקים תרחישים של נסיגה מהסכם השלום, שהוא נכס מדיני, ביטחוני וכלכלי לשתי המדינות. אדרבה, ישראל ומצרים מקיימות בשנים האחרונות שיתוף פעולה פורה ומתגבר בתחום האנרגיה, ומצרים תלויה בגז הישראלי הן לצרכים הגוברים של אוכלוסייתה והן ליצוא לשווקים חיצוניים. נוסף על כך, הסיוע האמריקאי השנתי למצרים בסך 1.3 מיליארד דולר והסכמי ה-QIZ בין ישראל, מצרים וארצות הברית מעודדים אף הם את שימור הסכם השלום.

ככל שמצרים תשכיל להתמודד בהצלחה עם ריבוי האוכלוסין והקשיים הנלווים לו, כך יתרום הדבר ליציבות האזורית כמכלול. לשם כך תידרש מצרים לסיוע ולתמיכה מצד ידידותיה בעולם. לישראל, כמו למדינות אחרות, יש עניין בחיזוק יציבותה של מצרים, והשתיים עשויות למצוא אינטרס משותף בהרחבת שיתופי פעולה דו-צדדיים ורב-צדדיים בתחומים קיימים וחדשים כגון חקלאות, מים, תיירות, אנרגיה מתחדשת וסביבה. יש לקוות שכך יוכל גידול האוכלוסייה במצרים לעודד את שתי המדינות להצמיח במקביל גם את יחסיהן.

ד"ר אופיר וינטר הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ומרצה בחוג ללימודי השפה הערבית והאסלאם, אוניברסיטת תל אביב. ofirw@inss.org.il

פית קנימח היא מתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS), סטודנטית לתואר שני במחלקה לערבית ובוגרת תואר ראשון בהצטיינות בשפה וספרות ערבית באוניברסיטת בר-אילן. yafit201994@gmail.com

מקורות

אבו אל-רוס, ח' (2020, 9 בספטמבר). الزواج العرفي في مصر [נישואים מסורתיים (זואג' ערפי) במצרים]. אל-מג'לה. <https://tinyurl.com/hds34a5s>

ובה, מ' (2021, 9 בנובמבר). ممثل الأزهر الشريف: الزيادة السكانية قضية ملحة تستوجب تكاتف الجميع [נציג אל-אזהר הנכבד: ריבוי האוכלוסין הוא נושא בהול שמחייב את כולם לשתף פעולה]. אל-יום אל-סאבע. <https://tinyurl.com/3nc98mv7> וינקלר, א' (2008). **דמוגרפיה פוליטית במדינות ערב במאה ה-20**. האוניברסיטה הפתוחה.

זין, ה' (2022, 26 ביולי). قراءة إحصائية في خصائص الأسرة المصرية والنمو السكاني [עיון סטטיסטי במאפייני המשפחה המצרית וגידול האוכלוסין]. אל-מרצד אל-מצרי.

זין, ה' (2023, 6 בספטמבר). قراءة إحصائية في خصائص الأسرة المصرية والنمو السكاني [עיון סטטיסטי במאפייני המשפחה המצרית וגידול האוכלוסין]. אל-מרכז אל-מצרי לל-פכר ואל-דראסאת אל-אסתרתיג'יה. <https://ecss.com.eg/36442/> חאפט, א' (2023, 7 בספטמבר). خطاب مصر لخفض الإنجاب يصطدم بعرف اجتماعي و"محرمات" دينية [השיח במצרים לצמצום הלידות מתנגש עם מנהג חברתי ו"טאבו" דתי]. אל-ערב.

חאפט, א' (2023, 25 ביולי). مصر تعيد تأهيل المتسربين من المؤسسات التعليمية للحد من الأمية [מצרים משקמת נוסרים ממוסדות חינוך כדי להפחית את האנאלפביתות במשפחה]. אל-ערב. <https://tinyurl.com/2c6er55c> חאפט, א' (2024, 8 בינואר). مصر تسلم مهمة وقف الانفجار السكاني لخطباء المساجد [מצרים מעבירה את המשימה לעצור את פיצוץ האוכלוסין למטיפים במסגדים]. אל-ערב.

חאפט, א' (2024, 30 בינואר). إغراءات مالية لأسر المتسربين من التعليم بعض لإعادتهم إلى المدارس [תמריצים כספיים למשפחות הנושרים מהחינוך במצרים במטרה להחזירם לבתי הספר]. אל-ערב. <https://tinyurl.com/426ajs9e>

חוקת מצרים (2014). Constitute. <https://tinyurl.com/4b97jxms> חסן, א' (2023, 14 ביוני). وزير الإسكان يكشف تفاصيل مشروعات المرحلة الأولى لمبادرة حياة كريمة.. ويؤكد: الانتهاء من تنفيذ 285 مشروعاً بـ 5 مراكز.. عاصم الجزار: الوزارة تتولى تنفيذ مشروعات بـ 25 مركزاً في 10 محافظات تضم 741 قرية وتابعها [שר השיכון חושף את פרטי הפרויקטים של השלב הראשון של יוזמת "חיים מכובדים" ומאשר: בוצעו 285 פרויקטים ב-5 מוקדים. עאצם אל-ג'זאר: המשדר יבצע פרויקטים ב-25 מוקדים ב-10 מחוזות הכוללים 741 כפרים ובפאתיהם]. ברלמאני. <https://tinyurl.com/2rxfm4vy>

טולאן, מ' (2021, 15 ביולי). 10 معلومات عن مبادرة الرئيس السيسي حياة كريمة لتطوير الريف المصري [10 נתונים על יוזמת "חיים מכובדים" של הנשיא א-סיסי לפיתוח האזור הכפרי המצרי]. אל-וטן. <https://tinyurl.com/2yvbhphu>

טרדימן, מ', וינטר, א', לינק, מ' ואנגרט, ט' (2022). מתל אביב לשרם א-שיח: חסמים ומפתחות לשלום סביבתי בין ישראל למצרים. **עדכן אסטרטגי**, 25(3), 38-55. <https://tinyurl.com/2s35nvrk> טרטרניג, ג' (2017, 30 במאי). 10 شركات ناشئة في منطقة الشرق الأوسط وشمال أفريقيا يجب تتبعها - صيف 2017 [10 סטרטאפים באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה שחייבים לעקוב אחריהם - קיץ 2017]. ערב נת. <https://tinyurl.com/5c9d94sz> יוסף, ה', עת'מאן, מ' ורודי-הימי, פ' (נובמבר 2014). الاستجابة للنمو السكاني السريع في مصر [המענה לגידול האוכלוסין המהיר במצרים]. אל-מכתב אל-מרג'עי לל-סכאן. <https://tinyurl.com/fed5cp9f>

יונס, מ' (2022, 10 בדצמבר). العاصمة الإدارية: مليون نسمة عدد سكان العاصمة خلال 4 سنوات [הבירה המנהלית: מיליון תושבים בעיר החדשה במהלך 4 שנים]. <https://tinyurl.com/4usdk7rb>

סמינר של יחידת האוכלוסין בבית החולים לילדים במרסה מטרון].

אל-מצרי אל-יום. <https://tinyurl.com/2fdmrxyz> אמין, א' (2021, 10 בפברואר). كل ما تريد معرفته عن مبادرة حياة كريمة [כל מה שתרצה לדעת על יוזמת חיים מכובדים]. אל-יום אל-סאבע. <https://tinyurl.com/37nesrb7>

באל-ערבי CNN (2023, 5 בספטמבר). السيسي: يجب تنظيم "الحرية المطلقة" في الإنجاب لتقليل الزيادة السكانية.. وهذا هو المطلوب لتحقيق التغيير في مصر [א-סיסי: יש להסדיר את "החופש המוחלט" של ההולדה כדי לצמצם את גידול האוכלוסין.. זה מה שדרוש כדי להשיג שינוי במצרים]. <https://tinyurl.com/ys39waau>

באל-ערבי CNN (2023, 16 במרס). مصر.. ادخار 1000 جنيه سنوياً لكل متزوجة أنجبت طفلين بحد أقصى.. ومسؤولة: العائد قد يقترب من ألفي دولار [מצרים: חיסכון של 1,000 לירות מצריות בשנה לכל אישה נשואה שיוולדת שני ילדים לכל היותר; בכירה: הרווח עשוי להתקרב לאלפיים דולר]. <https://tinyurl.com/558n9euz>

בראניה, א' (2022, 5 באוקטובר). متابعة وتقييم: الاستراتيجية القومية للسكان 2015-2030 [מעקב והערכה: האסטרטגיה הלאומית לאוכלוסין 2015-2030]. אל-מרכז אל-מצרי לל-פכר ואל-דראסאת אל-אסתרתיג'יה. <https://ecss.com.eg/21076/> בראניה, א' (2024, 3 בינואר). الزيادة السكانية في مصر.. تقدم محرز وتحديات قائمة [ריבוי האוכלוסין במצרים: ההתקדמות שהושגה והאתגרים הקיימים]. אל-מרצד אל-מצרי. <https://tinyurl.com/4x88rw9z>

בראניה, א' (2024, 12 בפברואר). استراتيجية الحد من الزواج المبكر: هل حققت أهدافها؟ [האסטרטגיה לצמצום נישואים מוקדמים: האם השיגה את מטרותיה?]. אל-מרכז אל-מצרי לל-פכר ואל-דראסאת אל-אסתרתיג'יה. <https://ecss.com.eg/43209/> ברקובסקי, א', וסופר, א' (2012). **גאופוליטיקה ושינוי אקלים במזרח התיכון: בואו של "השלום האקלימי" Pax Climatica**. קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה. <https://tinyurl.com/36asm3jy>

גל, י' (2015). האתגרים הכלכליים של א-סיסי: האם יצליח? אתגרים קשים, מהלכים כלכליים אמיצים וסיכונים גבוהים. **עדכן אסטרטגי**, 18(2), 15-28. <https://tinyurl.com/3n6zk25m>

ג'מאל, ב' (2023, 7 בספטמבר). الباز: لو ظل وضع الزيادة السكانية كما هو فهذا يعني عملية انتحار جماعي [אל-באז: אם מצב גידול האוכלוסין יישאר על כנו, פירושו פעולות התאבדות קולקטיבית]. א-דסתור. <https://tinyurl.com/4etdthmhy>

האו"ם (2022, 3 בספטמבר). تحتل مصر المرتبة الأولى على مستوى الدول العربية من حيث عدد السكان، والثالثة أفريقيا، والرابعة عشرة عالمياً [מצרים במקום הראשון בין מדינות ערב מבחינת מספר תושבים, השלישית באפריקה וה-14 בעולם]. <https://tinyurl.com/ya9rvd6s>

האו"ם: מצרים [الأمم المتحدة مصر] (2023, 15 במאי). برنامج رابحة لتمكين المرأة المصرية في رحلتها نحو التوظيف [תוכנית "זוכה" להעצמת נשים מצריות במסע שלהן למציאת עבודה]. <https://tinyurl.com/yc2u3mb4>

האני, ס' (2023, 18 בנובמבר). محطات مهمة في حياة كريمة.. 18 مليون مستفيد و23 ألف مشروع بـ 1477 قرية [תחנות חשובות ב"חיים מכובדים"; 18 מיליון מרוויחים ו-23 אלף פרויקטים ב-1,477 כפרים]. אל-וטן. <https://tinyurl.com/pzpyv6yc>

הכוח שלי הוא במלאכה שלי [قوتي في حرفتي] (ל"ת). פייסבוק. <https://tinyurl.com/mrxwyn5x>

ואיא ערבי (2020, 30 באפריל). مؤسس Mumm: التمويل الجديد سيساعدنا على تطوير خدماتنا خلال كوفيد-19 [מייסד Mumm: המימון החדש יעזור לנו לפתח את השירותים שלנו במהלך הקורונה]. <https://tinyurl.com/4usdk7rb>

ב-197 מסתנף 5400 وحدة و1000 سيارة متنقلة.. طارق توفيق: عدم المبالغة بزيادة وفیات الأمهات 3 أضعاف بعد الطفل الرابع كذا وفیات الرضع [בריאות לעומת ריבוי האוכלוסין: אספקת השיטות היעילות ביותר לתכנון המשפחה בחינם; מתן שירותים ב-197 בתי חולים, 5,400 יחידות ו-1,000 מתקנים נידים; טארק תופיק: חוסר מרווחים (בין הלידות) יעלה את תמותת האימהות פי שלושה לאחר הילד הרביעי, וכן את תמותת התינוקות]. אל-יום אל-סאבע. <https://tinyurl.com/5ex3w9ky>

עבד אל-סלאם, ו' (2023, 26 באוגוסט). وسائل منع الحمل سلاح الدولة لمواجهة الزيادة السكانية "من الجيلين الثالث والرابع".. وزارة الصحة تخض 5.9 مليار قرص و3.3 مليار فيال و2 مليون لولב بالوحدات.. وتؤكد: فاعلية الوسائل من الجيل الرابع تصل لـ 99.7% [אמצעי מניעה הם הנשק של המדינה להתמודדות עם ריבוי אוכלוסיית "הדור השלישי והרביעי"; משרד הבריאות שואב 5.9 מיליארד גולות, 3.3 מיליארד בקבוקונים ו-2 מיליון התקנים תוך רחמיים, ומדגיש: יעילות השיטות לדור הרביעי מגיעה ל-99.7%]. אל-יום אל-סאבע.

<https://tinyurl.com/44xt9p5n>

עבד אל-ע'ני, ש' (2023, 3 במאי). برعاية المجلس القومي للمرأة.. تدريب سيدات الأقصر على قيادة الأعمال (صون) [בחסות המועצה הלאומית לנשים: הכשרת נשות אל-אקצר ליזמות (תמונות)]. אל-חדתה. <https://www.alhadtha.com/8414>

עבד אל-רחמן, ע' (2022, 27 באוגוסט). ما حكم تحديد النسل وتنظيمه؟.. دار الإفتاء تجيب [מהו הדין בנוגע להגבלת הילודה ותכנונה? בית הפסיקה משיב]. אל-יום אל-סאבע.

<https://tinyurl.com/y9bzz7ve>

עודה, א' (2022, 15 באוגוסט). ما مصير مولود الزواج العرفي وكيف يتم تسجيله؟ [מה גורלו של ילד שנולד בנישואים מסורתיים (זוג' ערפי) וכיצד מתבצע רישומו?]. וטו.

<https://tinyurl.com/y7weee8y>

עלי, נ' (2023, 10 בנובמבר). تعديلات قانون الطفل أمام مجلس النواب.. منح امتيازات للأُم الحاضنة لتشجيع الكفالة.. تشديد العقوبات لعدم الإبلاغ عن المواليد أو تقديم بيانات كاذبة أو الإهمال.. واللجنة التشريعية تشيد بتوجيهات القيادة السياسية [תיקונים לחוק הילדים בפני בית הנבחרים; מתן הטבות לאם האומנת; החמרת העונשים על אי-דיווח על לידות, מסירת נתונים כוזבים או הזנחה; ו"הוועדה המחוקקת" משבחת את ההנחיות של ההנהגה הפוליטית]. אל-יום אל-סאבע.

<https://tinyurl.com/yvrmyd6f>

עלי, א' (2024, 9 בפברואר). الطريق لـ"الأحوال الشخصية" الجديد.. مصلحة الطفل واستقرار "البيت المصري" وإنجاز إجراءات التقاضي أبرز ضمانات الوصول لتشريع عصري متوازن.. والقانون يتصدر أولويات "الأسرة بالحوار الوطني" في جلسات المرحلة الثانية [הדרך ל"מעמד האיש" החדש: טובת הילד, יציבות "הבית המצרי" והשלמת הליכי הליטיגציה הם הערבויות הבולטות להשגת חקיקה מודרנית ומאוזנת; והחוק עומד בראש סדר העדיפויות של "משפחה דיאלוג לאומי" במושבים של השלב השני]. אל-יום אל-סאבע. <https://tinyurl.com/2eue8987>

עמארה, א' (2013). هجرة العقول و أثرها في النمو الاقتصادي في مصر [בריחת המוחות והשפעתה על הצמיחה הכלכלית במצרים] בחות' אקתצאדיה ערביה, 20, 7-31.

<https://tinyurl.com/yfvjadau>

ערבי 21 (2023, 12 ביוני). "بوميد": عاصمة السيسي الإدارية "فقاعة" قد تنفجر لهذه الأسباب (صون) [POMED: הבירה המנהלית של א-סיסי היא "בועה" שעלולה להתפוצץ מהסיבות הבאות (תמונות)]. <https://tinyurl.com/yc8dctjr>

מספר התושבים בבירה יהיה מיליון איש בתוך 4 שנים]. וטו.

<https://tinyurl.com/y32y7ec7>

כארם, א' (2021, 18 בפברואר). "تنظيم النسل" شيخ الأزهر: "حلال".. والمفتي: المحظور هو المنع المطلق [תכנון הילודה: שיח' אל-אזהר: "מוותר"; המפתי: "האיסור הוא על מניעה מוחלטת"]. אח'באר אל-יום. <https://tinyurl.com/59xkcmv7>

מדתח, נ' (2021, 21 באוגוסט). علماء الأزهر عن تنظيم النسل: جائز شرعاً.. وضرورة ملحة نظراً لظروف الوطن [חכמי אל-אזהר על תכנון הילודה: מותר מבחינה חוקית והכרח בהול בהתחשב במצב המדינה]. אל-דסתור. <https://tinyurl.com/2urjhfn>

מצטפא, א' (2023, 16 במארס). هل يضحى المصريون بعزوة الأولاد مقابل "1000 جنيه"؟ [האם המצרים יקריבו את גאוות ילדיהם תמורת 1,000 לירות מצריות?]. Independent ערבית.

<https://tinyurl.com/4thtmea>

משרד הבריאות והאוכלוסין [وزارة الصحة والسكان] ומועצת האוכלוסין הלאומית [المجلس القومي للسكان] (2023, 30 באוגוסט). الإستراتيجية الوطنية للسكان والتنمية 2023-2030 [האסטרטגיה הלאומית לאוכלוסין ופיתוח 2023-2030].

<https://tinyurl.com/bdzmpsbz>

נאפע, ס' (2023, 17 בנובמבר). إطلاق ندوات توعوية بالقضايا السكانية بعد ارس أسسوط [השקת סמינרים למודעות בסוגיות האוכלוסין בבתי ספר באסיוט]. אל-מצרי אל-יום.

<https://tinyurl.com/yfdus3cp>

נביל, מ' (2023, 26 בספטמבר). تطوير العشوائيات.. كيف وفرت مصر حياة كريمة لمواطنيها؟ [פיתוח העשוא'יאת - כיצד סיפקה מצרים חיים מכובדים לאזרחיה?]. אל-קאהרה אל-אחבאריה. <https://tinyurl.com/3m4csx78>

סופר, א', וגורסל'ן, ד' (2008). גאוגרפיה של המזרח התיכון: תמורות על סף המאה ה-21. עם עובד.

סלאמה, ס' (2022, 29 באוגוסט). بعد رفض قانون مواجهة التسرب من التعليم.. نواب يضعون روشتة للحد من الظاهرة.. أبرزها إعفاء غير القادرين من المصروفات وتقديم حوافز [לאחר דחיית החוק למאבק בנשירה מהחינוך, חברי פרלמנט עורכים מרשם לצמצום התופעה, ובראשם פטור של מי שאינו מסוגל לעמוד בהוצאות ומתן תמריצים]. ברלמאני.

<https://tinyurl.com/3ebwme9e>

סעד, מ' (2023, 7 באפריל). معهد إعداد القادة يعقد مجموعة من الندوات التوعوية حول القضية السكانية لطلاب الجامعات [המכון לפיתוח מנהיגות מקיים סדרת ימי עיון בסוגיית האוכלוסין לסטודנטים באוניברסיטאות]. אל-אחראם.

<https://tinyurl.com/2n3ntsnv>

סעיד, א' (2022, 29 באוגוסט). جهاز تنمية المشروعات: دورات تدريبية بالمجان لتأهيل السيدات لريادة الأعمال [סוכנות לפיתוח ארגונים: קורסי הכשרה בחינם להכשרת נשים ליזמות].

אל-יום אל-סאבע. <https://tinyurl.com/y68xwssw>

עבד אל-ג'ליל, ה' (2020, 30 באוקטובר). 4 خطط بمحور الإعلام والتواصل الاجتماعي لحل أزمة الزيادة السكانية [4 תוכניות בציר התקשורת והרשתות החברתיות לפתרון משבר ריבוי האוכלוסין]. אל-יום אל-סאבע. <https://tinyurl.com/5h2tkuba>

עבד אל-לטיף, ד' (2021, 18 בפברואר). مؤسسات دينية تنتفض لإقناع المصريين بتحديد النسل [מוסדות הדת נרתמים כדי לשכנע את המצרים להגביל את הילודה]. אל-ג'זירה.

<https://tinyurl.com/2nz8ww96>

עבד אל-לטיף, ד' (2022, 27 בנובמבר). مصر تواجه الزيادة السكانية بمناهج "الصحة الإنجابية" [מצרים מתמודדת עם ריבוי האוכלוסין באמצעות תוכניות לימודים "פוריות בריאה"].

אל-ג'זירה. <https://tinyurl.com/y4y4xreh>

עבד אל-סלאם, ו' (2022, 13 במארס). الصحة VS الزيادة السكانية.. توفير أقوى وسائل تنظيم الأسرة مجاناً.. إتاحة الخدمات

- Abufalgha, M. (2022, July). *Public views of migration in MENA*. Arab Barometer. <https://tinyurl.com/3jx5zu8v>
- Bergstrom, R., Caddell, R., Chynoweth, M.W., Ellsworth, L.M., Henly-Shepard, S., Iwashita, D.K., Lepczyk, C.A., & Miller, K. (2013). A review of solutions and challenges to addressing human population growth and global climate change. *The International Journal of Climate Change: Impacts and Responses*, 4(3), 147-172. DOI:10.18848/1835-7156/CGP/v04i03/37178
- Bongaarts, J., Hodgson, D. (2022). *Fertility Transition in the Developing World*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-11840-1>
- DTM (n.d). *Arrivals – Migration flow to Europe*. <https://dtm.iom.int/europe/arrivals>
- Egypt Independent (2022, April 13). *New bill sets conditions for polygamy in Egypt*. <https://tinyurl.com/d46hwnxp>
- Egypt Today staff (2022, May 27). *Egypt's Grand Imam of Azhar: One wife enough, polygamy conditional right*. <https://tinyurl.com/2ffjpp3e>
- El-Din, E.G. (2023, April 18). *Drawing a new agricultural map*. Aharm Online. <https://tinyurl.com/bdfppjbc>
- El-Saharty, S., Nassar, H., Hamza, M.M., & Zhang, Y. (2022). *The economic impact of population growth in Egypt*. The World Bank. <https://tinyurl.com/yc3pht9j>
- Farouk Mahfouz, H. (2023, February 26). *Young doctors are leaving Egypt in droves for better jobs abroad*. *The Washington Post*. <https://tinyurl.com/yfnax3j>
- International Trade Centre (n.d.). *Egypt: SheTrades (AfTIAS)*. <https://tinyurl.com/53vmmw83>
- Khalifa, M., DaVanzo, J., & Adamson, D.M. (2001). *Population growth in Egypt: A continuing policy challenge*. RAND. <https://tinyurl.com/yck2unys>
- Kramer, S. (2020, December 7). *Polygamy is rare around the world and mostly confined to a few regions*. Pew Research Center. <https://tinyurl.com/56tvusse>
- Macrotrends (n.d.-a). *Egypt immigration statistics 1960-2024*. <https://tinyurl.com/5n7tps9f>
- Macrotrends (n.d.-b). *Egypt net migration rate 1950-2024*. <https://tinyurl.com/2eb2nn2d>
- Mohamed Farid Mahmoud, S. (2020). The brain drain in Egypt and its impact on economic growth. *Humanities and Social Sciences Letters*, 8(4), 380-396. DOI:10.18488/journal.73.2020.84.380.396
- O'Grady, S., & Farouk Mahfouz, H. (2022, November 6). *Egypt is begging families to have fewer children as climate change worsens*. The Spokesman-Review. <https://tinyurl.com/3dtnvwc4>
- O'Neill, A. (2024, May 22). *Literacy rate in Egypt 2022*. Statista. <https://tinyurl.com/mvtdmjmi>
- Rivlin, P. (2003). Egypt's Demographic Challenges and Economic Responses. *Middle East Review of International Affairs*, 7(4), 15-29. <https://tinyurl.com/4bjvfpn>
- Rivlin, P. (2009). *Arab Economies in the Twenty-First Century*. Cambridge University Press
- Sabry, M. (2023, March 26). *Egypt offers cash for families to control births*. Al-Monitor. <https://tinyurl.com/9t9eurkb>
- פורום דראיה (2022, 8 בדצמבר). *التسرب من التعليم.. الأسباب والتداعيات وسبل المواجهة* [הנשירה מהחינוך: סיבות, השלכות ודרכים להתמודדות]. דראיה. <https://tinyurl.com/4m2m9fbm>
- צאלח, ס' (2023, 13 בפברואר). *المدن الذكية.. عمران المستقبل منصات رقمية.. مساحات خضراء.. شبكات نقل صديقة للبيئة.. وطاقة متجددة* [ערים חכמות; בניית העתיד על ידי פלטפורמות דיגיטליות; שטחים ירוקים; רשתות תחבורה ידידותיות לסביבה; ואנרגיה מתחדשת]. אל-אהראם. <https://tinyurl.com/ytsm7s5f>
- צאלח, א', וצאלח אל-דין, מ' (2024, 4 בינואר). *مصر تسجل أعلى معدل انخفاض في أعداد المواليد خلال 21 سنة* [מצרים רושמת את הירידה הגדולה ביותר במספר הנולדים מזה 21 שנים]. אל-מצרי אל-יום. <https://tinyurl.com/4m6c4m39>
- צ'א'א' אל-דין, א' (2021, 6 בספטמבר). *الإحصاء: عدد حالات الزواج العرفي المؤقتة 113048 حالة* [הסוכנות המרכזית למוניטוריזציה ציבורית וסטטיסטיקה: מספר הנישואים המסורתיים (זואג' ערפי) שתועדו הגיע ל-113,048]. אח' באר אל-יום. <https://tinyurl.com/4kebdv9n>
- קולן של 50 מיליון נשים אפריקאיות (50 מיליון אמרה אפריקאית) (ל"ת). *بناء القدرات والتدريب للمرأة المصرية في مجال الأعمال* [בניית היכולות וההכשרה לאישה המצרית בתחום העסקים]. <https://tinyurl.com/2ye9w8r6>
- רצ'אן, ע' (2023, 4 ביולי). *زواج القاصرات بين التجريم والإباحة.. المشروع اشتراط بلوغ الزوجين سن 18 سنة كشرط لإثبات الزواج وليس لإنعقاده أو صحته.. فراغ تشريعي لمكافحة الجريمة.. ومشروع قانون حكومي لحظر زواج الأطفال* [בניית היכולות וההכשרה לאישה המצרית בתחום העסקים]. <https://tinyurl.com/2ye9w8r6>
- רצ'אן, ע' (2022, 17 בינואר). *بالتعاون مع التضامن.. دار الإفتاء تصدر كتاب بعنوان "تنظيم النسل وتحديد في الإسلام"* [בשיתוף עם המשרד לסולידריות חברתית: בית הפסיקה מוציא ספר שכותרתו "תכנון ילודה והגבלתה באסלאם"]. אל-מסא'א. <https://tinyurl.com/ykj2w5zv>
- שירות המידע הכללי של מצרים [الهيئة العامة للاستعلامات] (2023, 1 באפריל). *فحص المقبلين على الزواج* [הבדיקה לבני זוג המבקשים להינשא]. <https://tinyurl.com/2bddvdmx>
- שירות המידע הכללי של מצרים [الهيئة العامة للاستعلامات] (2023, 28 ביוני). *جهود مصر في ملف تمكين المرأة* [מאמציה של מצרים בתחום העצמת נשים]. <https://tinyurl.com/pbb6s48d>
- תופיק, ט' (אפריל 2022). *دور الدولة في الخلطة السكانية... الفرص والتحديات* [תפקידה של המדינה בחוסר האיזון הדמוגרפי: הזדמנויות ואתגרים]. אל-מג'לס אל-קומי לל-סכאן. <https://tinyurl.com/36hvex6j>
- Flat & Villa (ל"ת). *معلومات عن العاصمة الإدارية الجديدة وأفضل المشاريع بها في 2024* [מידע על הבירה המנהלית החדשה והפרויקטים הטובים ביותר שלה בשנת 2024]. <https://tinyurl.com/3cbukdde>

- State Information Service (2022, October 31). *El Saeed witnessed "She Trades Egypt" project closing ceremony*. <https://tinyurl.com/muxuxbyk>
- Tabikha, K. (2023, September 5). *Overpopulation Egypt's biggest obstacle for economic prosperity, says El Sisi*. The National MEMA. <https://tinyurl.com/rrmvzazm>
- UNICEF (2023, June). *Child labour: Eradicating child labour in Egypt*. Egypt Data Snapshot, Issue 7. <https://tinyurl.com/8tcssabe>
- USAID (2023, December 29). *USAID/BHA Egypt country assistance overview*, December 2023. reliefweb. <https://tinyurl.com/2upwtu23>
- Winter, O. (2023, April). *Generational change: Egypt's quest to reform its school curriculum*. Impact SE. <https://tinyurl.com/2kneu4zb>